

Nagy Miklós Mihály[✧]

Perjés Géza hadtudományi életműve

DOI 10.17047/HADTUD.2024.34.2.50

Perjés Géza (1917–2003) a huszadik századi magyar szellemi élet, hadelmélet és történetírás nemzetközi híré, meghatározó alakja volt. Alkotásainak témagazdagsága a kor legjelentősebb gondolkodói közé emeli. Életműve a hadtörténetírástól a hadelméleti kutatásokon, a tudomány- és életmódtörténeten át a Clausewitz kérdéskörig, valamint az egyetemes katonai szakma örök értékeinek védelméig ível. Hadtörténeti munkái és tézisei éles vitákat váltottak ki. Zrínyi-kutatásaival egyaránt formálta az irodalomtudományt, a hadtörténelmet, valamint a hadelméletet. Megnyitotta és egyben nemzetközi szintre emelte a hazai Clausewitz-kutatásokat. A történetírásról, a történeti tudat állapotáról, valamint a katonai tárgyú szépirodalmi művekről szóló munkái alapvetően alakították a magyar társadalom egészének gondolkodását. Életműve a hadelméleti és a történeti kutatások szimbiózisán alapul. A tanulmány Perjés Géza munkássága legjelentősebb alkotásainak számbavételével a fenti jelenséget mutatja be.

KULCSSZAVAK: Perjés Géza, hadtudomány, történetírás, Clausewitz, hadelmélet

Géza Perjés' Oeuvre in the Field of Military Science

Géza Perjés (1917–2003) was an internationally renowned and influential figure in the fields of military theory and historiography of twentieth-century Hungary. The diversity of each of his works establishes him as one of the most important Hungarian thinkers of his time. Perjés' oeuvre ranges from military historiography to military theories, from the history of science and the history of lifestyle to the discipline of Clausewitz-studies, furthermore, he writes in defence of the eternal values of a universal military science and profession. His works and theses on military history provoked heated debates, meanwhile, the research carried out on Miklós Zrínyi (Miklós Zrínyi 1620–1664, statesman, military leader, poet) shaped literary studies, military history and Hungarian military theory alike. As a pioneer, he not only set up Hungarian Clausewitz-studies, but he elevated them to an even higher, international level. His works on historiography, on the knowledge of historical common ground and military fiction have fundamentally shaped the thinking of Hungarian society as a whole. Géza Perjés' oeuvre is based on the symbiosis of military theory and historical research. This paper aims to outline a unity of the above by enumerating the most significant stages and relating work of Perjés' oeuvre.

KEYWORDS: Géza Perjés, military history, historiography, Clausewitz, theory of war

✧ Katonai szakíró, történeti geográfus – Military writer, historical geographer;
e-mail: szentvazul@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-9444>

*Hadelmélet és hadtörténetírás Perjés Géza életművében*¹

A magyar katonai gondolkodás kultúrtörténetének jelentős alakja, Perjés Géza halála óta több mint két évtized telt el. Kellő történelmi távlat alakult ki ahhoz, hogy életművét feldolgozza és értékelje a nemzetközi és a hazai történetírás, valamint a hadelmélet. Az eltelt idő alkalmat nyújt arra is, hogy Perjés Géza alkotásait és pályafutását ne csupán egy népszerű, sok tudományos vitát generáló szakember pusztán történeti munkásságaként, hanem sokrétűségében, teljes egészében tekintsük át. E történelmi távlatból fakad, hogy ezt az értékes életművet mára csillapodó emóciókkal szemlélhetjük, és fokozatosan elhagyhatjuk megítélésének azokat a gondolkodásbéli, részben az értetlenségből, részben a világnézeti szembenállásból eredő toposzait, melyek Perjés Géza életében szinte lehetetlenné tették reális megítélését. Amikor néhány történelmi tézise miatt mintegy fél évszázaddal ezelőtt a Mohács-vitában szakmai pergőtűzbe került, és a polémia a magyar társadalom egy részét is megosztotta, már látható volt, hogy személyében a kor jelentős, véleményalkotásai miatt megkerülhetetlen gondolkodójáról van szó.

Jóllehet Perjés Géza nyilatkozataiban, valamint a róla készített és halálát követően bemutatott *Dialógusok* című portréfilmben² történészként határozta meg magát, és kortársai is legtöbbször így említették, mára világosan látszik: több volt, mint historikus. Munkássága túllépett a történetírás határain, és a társadalomtudományok olyan mélyrétegeibe nyúlt, mint a történeti tudat formálása, a hadelmélet kérdései és nem utolsó sorban a Clausewitz–kutatások. E sokrétűség elemei szerves egészet alkotnak. A látszólag egymástól oly’ idegen témák összekapcsoló anyaga a katonai gondolkodás, melyet esetében nevezhetünk hadelméletnek is. Az utóbbi ismeretanyaga és megközelítési módja szinte minden alkotásában kimutatható, még az olyan témákban írott dolgozataiban (például szépirodalmi állásfoglalásaiban) is, melyek látszólag nem kapcsolódnak szervesen a hadtörténetíráshoz. Ez az integrált szemléletmód teszi Perjés Gézát a kor meghatározó gondolkodójává. Úgy véljük, fokozottan érvényes rá egyik kedvelt és sokat vizsgált történelmi alakjának, Carl van Clausewitznek az a kijelentése, mely szerint a kiváló szellem és a korlátoltság kizárja egymást.³ Perjés Géza a világ jelenségeire nyitott, egészen egyedi módon gondolkodó, sajátos logikájú, a történelmi és erkölcsi értékek tekintetében megingathatatlan belső tartású írástudó volt. Zrínyi Miklósról, a költőről és hadvezérről írott kötetének méltatásában ezért szerepelhetett már halálának évében: „... Perjés Géza klasszikus lett...”⁴

1 A szerző köszönetet mond Perjés Géza biográfusának, Hausner Gábornak, a Perjés Géza hagyatékában található források rendelkezésre bocsátásáért, valamint a tanulmány szakmai véleményezéséért. Műtán e források alátámasztják, és több ponton igazolják a vizsgált életmű alkotásaiból levonható következtetéseinket, az átadott szövegeket, valamint az egyéb életrajzi észrevételeket a dolgozat kellő helyére illesztettük.

2 A *Dialógusok, portréfilm Perjés Gézáról* című film Kisfaludy András rendezésében készült és a Duna Televízió 2004. augusztus 5-én mutatta be.

3 „... Soha nem élt még korlátolt szellemű kiváló hadvezér...” Clausewitz 2013, 126.

4 Hausner 2003, 939.

Perjés Géza munkásságának feldolgozása és méltatása már életében elkezdődött, amikor a legjelentősebb műveiből közölt válogatás elé pályatársa, R. Várkonyi Ágnes írt az egész munkásság értékeit felmutató és sommázó sorokat.⁵ S bár Perjés Géza részletekbe menő biográfiája, valamint életművének minden vonatkozásra kiterjedő értékelése még nem készült el, de a halála után megjelent emlékkötet, valamint a 2017-ben tartott tudományos emlékülés,⁶ nem utolsó sorban Perjés legfontosabb alkotásai egy részének újbóli kiadása, továbbá haláláig kiadatlan műveinek publikálása⁷ arról tanúskodik, hogy a történetírásban és a magyar hadtudományban tovább él emléke. Perjés Gézáról elsősorban Hausner Gábortól jelentek eddig meg életrajzi összefoglalók. A már említett emlékkötet tartalmazott több külföldi méltatást életművéről, tanulmányt kitüntetéseiről. Ugyanitt található az egész munkásságát reprezentáló bibliográfia is.⁸ A Perjés-historiográfia fontos fejezete a 2017-ben tartott, a tudományos pályafutás főbb területeit bemutató emlékülés, amelynek előadásai nyomtatásban eddig nem jelentek meg, de az ezek tartalmát közlő írás napvilágot látott.⁹ A szakmai értékelés terén történeti megközelítésben ismert a Perjés-féle életmű nagybani feldolgozása. A Zrínyi-és a Clausewitz-kutatások részletező értékelésének első lépései is megtörténtek.¹⁰ Végül, de nem utolsó sorban teljes munkássága, szellemi öröksége fölkerült az online térbe (a Magyar Tudományos Művek Tárába), s ezzel együtt elkészült munkáinak és hatásának tudományometriai feldolgozása.¹¹ A fenti rövid historiográfiai áttekintés alapján dolgozatunkban Perjés Géza életének és munkásságának főbb kronológiai adatait ismertnek tekintjük.

Egy életmű feldolgozottságának szempontjából mind a biográfiát, mind az értékelést illetően fontos lehet az önéletrajz műfaja. Ezen a téren az egyébként elég terjedelmes pályaművet alkotó Perjés Géza nem jeleskedett. Egy hivatalos, 1948-ban készített *Önéletrajzán* kívül¹² legfontosabb visszaemlékezése háborús memoárja volt, mely a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain 1997-ben jelent meg.¹³ Az ekkor nyolcvanadik életévében járó Perjés Géza harctéri élményeit a hadelméleti és Clausewitz-kutatásainak fényében írta meg. A *brjanszki erdő aljában* címmel publikált memoár a „partizánvadász” (valójában sízsázad, majd portyázó század) századparancsnok visszaemlékezése, melyben több helyen is visszaköszön Clausewitz fő művének, a *Vom Kriege*-nek, illetve Zrínyi munkáinak alapos ismerete.¹⁴ Ugyanakkor Perjés

5 R. Várkonyi 1999.

6 Hausner 2005, 2018.

7 Perjés 2014b; Hausner 2019b; Perjés 2020.

8 Makai 2005; Andaházy Szeghy 2005; Hausner 2017, 2019a, 2020, 2022.

9 Hausner 2018.

10 R. Várkonyi 2005; Veszprémy 2014; Hausner 2019c; Hausner – Margit 2023; Nagy 2024.

11 Hausner – Margit 2023.

12 Perjés Géza önéletrajza. Várpalota, 1949. július 1, Gépírat. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Központi Irattár, 211/491. tiszti okmánygyűjtő.

13 Már 1971-ben is fölmerült benne visszaemlékezéseinek megírása. Barátjának, Károlyfalvi Béla református lelkésznek, aki tábori papjuk volt 1942–1943-ban a megszálló erőknél, írta 1971. szeptember 9-én: „erősen foglalkoztat a gondolat, hogy megírom visszaemlékezéseimet...” Nemzeti Közszerzői Egylet Egyleti Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n.

14 Perjés 1997.

életének egyéb szakaszairól legtöbbet a már említett portréfilmjében beszélt, valamint ismerjük olyan honvédelmi és katonapolitikai írásait, nyilatkozatait, amelyekben elárult apró részleteket életének főleg az 1945 utáni időszakairól. Különösen fontos életrajzi feldolgozása szempontjából rövid visszaemlékezése Bibó Istvánra, akivel 1956 után a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott együtt.¹⁵ Bibó, mint könyvtári kolléga mély hatást gyakorolt Perjés Gézának egyebek mellett a nemzeti történeti tudattal foglalkozó munkáira: „...Nagy élményt jelentett és nagy tanulsággal szolgált Bibó kolléga patriotizmusának harmonikus, arányos volta, értelmi és érzelmi kiegyensúlyozottsága. Életem úgy alakult, hogy annak első felében inkább »érzelmi hazafiakkal« volt dolgom, olyan emberekkel, akik szenvedélyesen szerették a hazát, csak éppen azt nem tudták, hogy hogyan is lehet értelmesen, okosan, tehát hasznosan szolgálni. Az utóbbi három évtizedben viszont inkább »értelmi hazafiakkal« találkoztam, akik kiiktatván a patriotizmus érzelmi összetevőit, azt pusztán az értelem illetékességi körébe utalták...”¹⁶

A szélsőségek ilyen elutasítása Perjés Géza teljes alkotói pályáján kimutatható, és olyan kiegyensúlyozottságra vall, melyet a katonai élet fegyelmezett viszonyaira, a katonai iskolázás szellemiségére vezethetünk vissza. Utóbbira vonatkozóan a Perjés-historiográfiában megtalálható néhány olyan, már említett nyilatkozat és publicisztika, amely megkerülhetetlen életművének vizsgálata során.¹⁷ Utolsó nagy, a magyar hadügy szellemiségével foglalkozó alkotói ciklusában keletkeztek a rendszerváltás időszakára jellemző, a klasszikus értékeket védő és a politikai ideológia szélsőségeit elutasító tanulmányai is, melyek neveltetésén és személyes élményein alapultak.¹⁸

A katonai középiskola, valamint a Ludovika Akadémia szellemisége élete végéig fegyelmezett, katonás tartást biztosított számára, és olyan értékrendet, amely a rendszerváltás folyamán szétzilálódó magyar társadalom és az útját kereső hazai katonai gondolkodás viszonyai között is biztos eligazodást nyújtott. Egy ekkoriban keletkezett írásában, oltalmazva a hagyományos katonai értékeket, bizonyítandó a katonai nevelés mély hatását, jóval túl a hetvenedik életévén írta: „...Mindezek hatását még ma is érzem, és még most is zavar, ha például a cipóm nem elég fényes...”¹⁹ A fizikai, lelki rendezettség segítette logikus gondolkodását, mely főleg történeti műveiben és Clausewitz-kutatásaiban tisztán átlátható felismerésekhez vezette.

A szélsőségeket kerülő gondolkodásmódjával, történészi higgadságával Perjés Géza a magyar hadtörténetírás másik nagy klasszikusa, Markó Árpád munkásságának és szellemiségének követője volt. Jóllehet Markó már időskorú hadtörténész volt,²⁰ amikor Perjés elkezdte tudományos munkásságát, de kettejük pályafutása így is számos rokon vonást mutat. Legfontosabbnak a magyar hadtörténetírás szellemiségéről és ezzel a magyar katonai gondolkodás jellegéről alkotott felfogásuk

15 Perjés 1991; Lásd még: Tóth 1987.

16 Perjés 1991, 402.

17 Tóth 1987; Horváth 1992; Perjés 1991a, 1994, 1994a.

18 Perjés 1994, 2003.

19 Perjés 1991a/1. 30.

20 Markó Árpád 1885-ben született és 1966-ban hunyt el. Róla részletesen lásd: Tóth 1996, valamint ennek bővített változatát Tóth 2004, Zachar 2001; Sipos 2016.

azonosságát tartjuk. Markó 1930-ban fontos írást közölt a témában, és ekkor így fogalmazott: „...Teljes mértékben osztom Hóman Bálintnak azt a megállapítását, hogy a történelmi átértékelésnek is elérkezett az ideje, főleg azért, mert az utóbbi évtizedekben feltárt új és hozzáférhetővé vált okmányanyag birtokában sok mindent más színben láthatunk, mint azelőtt. A magyar hadtörténelemre különösen vonatkozik ez a megállapítás, mert a daliás magyar fegyverforgatással kapcsolatos magyar hadieseményekről – valljuk meg az igazat – vajmi keveset tudunk eddig tárgyilagos pontossággal rekonstruálni...”²¹

Markó a „daliás magyar fegyverforgatás” történetének kutatása kapcsán a hadtudományi megközelítésű, a történeti források feldolgozásán alapuló vizsgálatokat szorgalmazta. Perjés Géza negyed évszázaddal később, 1956 nyarán a mind hadművészeti, mind a marxista-leninista ideológiai okokból vulgarizáló hadtörténetírás ellen kelt ki.²² Ekkori állásfoglalása szerint „...a hadtörténelem feladata nem az, hogy a mai katonai gyakorlatot segítse elő...”²³ Perjés egyaránt bírálta a kor marxista hadtörténetírását és a korábbi időszak pozitivista munkáit is. Éppúgy a történelmi átértékelés problémájával foglalkozott, mint Markó, és ugyanarra az eredményre jutott. Perjés is kiállt a történeti és a hadtudományi szakmaiság mellett. Ebben a tekintetben Markó Árpád követője volt, sőt hamarosan közös munkában is részt vettek, amikor a Zrínyi Kiadónál Markó korábbi műveire támaszkodva megjelent a *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái* című kötet. Ennek egyik bevezető tanulmányát, valamint Zrínyi egyes alkotásainak értelmező szövegeit Perjés Géza írta.²⁴ A közös munka egyben jelzi, hogy részben ugyanazzal a történelmi korszakkal foglalkoztak, ám hangsúlyozzunk szükséges, hogy a jó személyes viszonyt feltételező kölcsönös elismerő vélemény ellenére a kuruc kori témák felé Perjés Géza nem csupán Markó Árpád hatására fordult.²⁵

Visszatérve a Perjés–Markó-párhuzam kérdéséhez, feltűnő néhány életrajzi egyezés a két hadtörténész és katonai gondolkodó esetében. A legszembevetőbb, hogy mindketten harctéri szolgálatot követően kezdtek el történelmi kérdésekkel foglalkozni, ugyanabban az életkorban. Harmincas éveikben jártak, amikor a magyar történelem kényszeréből eredően a történeti kérdések felé fordultak. Perjés Géza első írása hadművészeti témában 1950-ben jelent meg, ekkor harminchárom éves.²⁶ Markó harminchat éves korában kezdte el katonai levéltárosi munkáját.²⁷ Első írásainak témája a háborús tapasztalatok feldolgozására irányult. Mind Perjés Géza, mind

21 Markó 1930, 25.

22 Hausner 2019b.

23 Perjés Gézának a Hadtörténeti Intézet vezetéséhez intézett beadványát közli Hausner 2019b. Az idézet helye 48. oldal. Ugyanitt részletesebben is kifejtette véleményét a hadművészeti célú vulgáris történetírásról: „...A hadtörténelmi múlt és a ma katonai praxisa között az összefüggés egyáltalán nem közvetlen, nem szoros, és csak hosszú értelmezések, áttételek, semmitmondó – legalábbis a mai hadosztály- vagy hadtestparancsnok számára semmitmondó – frázisok tárházát adhatja...” uo., 50.

24 Perjés 1957; Markó és Perjés szakmai kapcsolatáról lásd: Hausner 2019c, 115–116.

25 Évtizedekkel később egyik dolgozatában említette meg: „...E sorok íróját mintegy negyed százada Esze Tamás ösztönözte a Rákóczi-kor hadtörténetének tanulmányozására, de nemcsak ösztönözte, segítette is: fáradságos munkával összegyűjtött kutatási anyagát bocsátotta rendelkezésére, hogy azt katona szempontból értékesítse...” Perjés 1980, 635.

26 Perjés 1950.

27 Sipos 2016, 152.

Markó Árpád életművében a levéltári és elbeszélő forrásokon alapuló csatarekonstrukciók fontos szerepet játszottak. Ezek elkészítése lehetőleg háborús tapasztalatokon alapuló, ok-okozati katonai ismereteket igényelt. Munkáik módszertani szempontból is úttörő vállalkozások voltak. Több azonos témával is foglalkoztak. Ilyen volt a Zrínyi-kutatás is.²⁸ Mindazonáltal a hasonló életrajzi vonások ellenére sem hagyható figyelmen kívül a két személy közötti legfőbb különbség: Markó Árpád elsősorban hadtörténész, Perjés hadtörténeti kérdésekkel foglalkozó katonai gondolkodó volt.

Perjés Géza munkásságának megítélésében érdemes figyelembe vennünk azt a biográfiai tény is, hogy a Ludovika Akadémia után vezérkari vagy Hadi Akadémiát nem végzett, vagyis az alaptisztképző intézetet követően magasabb fokú katonai képzettsége nem volt (egyik, alább idézendő levelében saját magát „baka főhadnagy”-nak aposztrofálta). A magyarországi társadalmi folyamatok következtében 1945 után kikerült a hadügy intézményrendszeréből. Bölcsészettudományi egyetemi tanulmányokat folytatott. Elsősorban Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, filozófus tanítványa volt. Perjés Géza a háború lényegét, társadalmi működését akarta megérteni, ez a szándék vezette a hadtörténeti kérdésekhez, majd idővel a Clausewitz-kutatásokhoz is.²⁹ A vezérkari iskolázottság hiányát Perjés Géza esetében egyrészt az alapos társadalom- és történettudományi, nagyon széles körű szakirodalmi ismeretek, valamint az autodidakta módon szerzett hadelméleti tudás pótolta, melyeket szervesen bővített a Clausewitz- és a Zrínyi-kutatásai során összegyűjtött és diszciplinált ismerethalmaz. Mindezt kiegészítette vele született tehetsége a lényeglátásra és a megszerzett információk – mondhatnánk ösztönös – rendszerezésére. Műveit olvasva ma egyértelmű, hogy Perjés Géza hadügyi és katonai vonatkozású társadalmi kérdésekben megfogalmazott észrevételei a katonai szakma belső logikájának teljes körű megértésén és elsajátításán alapultak. Ez a tényező egyéni adottságaiból fakadt, és egyebek mellett olyan kényes történelmi kérdésekkel kapcsolatban kapott hangot, mint például a Stomm Marcell tábornokhoz írott magánlevelében (1966), amely nyomtatásban csak a rendszerváltás évében jelent meg.³⁰ A katonai gondolkodásmód ilyen mérvű elsajátítása, mely a hadügy belső köreiben sem általános, segítette Perjést a múlt eseményeinek és folyamatainak értelmezésében. Kellő történelmi távlatból mind jobban látható, hogy ellenfelei és vitapartnerei éppen munkásságának ezt a legbelső magvát nem értették, ami szinte folyamatos szakmai támadásokat eredményezett.³¹

Perjés Géza a rá jellemző fenti látásmóddal, a politikai és ideológiai szélsőségektől mentes történelmi és társadalomtudósi attitűddel, valamint a katonai gondolkodásmód sokrétű alkalmazásával új szellemű és szemléletű hadtörténeti írást kezdett Magyarországon. Ennek kibontakozását jelentős mértékben akadályozta, hogy kronológiailag

28 Ács 2008.

29 Hausner 2022.

30 Perjés 1989.

31 „...Tudod Jancsi, néha nagyon rossz napjaim vannak. Egyszerűen nincs fórum ebben az országban, mely egyáltalán kapisgálná azt, amit csinálók – panaszkoltam Perjés Bárczy Lászlónak 1977. május 21-én írt levelében –. A »katonai logika«, a »háború modellje« olyan dolgok, amiről világszerte beszélnek – sőt, a számítógépek már csinálják is...” Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Egyetemi Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n. Idézi Hausner – Margit, 2023, 111.

szinte teljes egészében egybeesett a kádári politikai rendszerrel, amely ideológiai indíttatásból gyanakodva tekintett Perjés Gézára. Miközben Perjés főleg történelmi vitáiban és a történelmi tudat témájában láthatóan tudott élni a pártállam kulturális frazeológiájával, kutatási eredményei és módszerei olykor teljesen ellentétesek voltak a hivatalos álláspontokkal. Ennek oka katonai, hadtudományi látásmódja volt, mely az eddig számba vett tényezőkkel együtt egész történetírói életművének hadelméleti beágyazottságot ad. Hadtörténelmi és kulturális gondolkodásának origója Carl von Clausewitz (1780–1831) hadelméleti rendszere és azon belül fő műve, a *Vom Kriege*.³² Perjés Géza tudományos munkásságának kezdetén főleg hadművészeti vagy ilyen vonatkozású írásokat publikált. Középső szakaszában, mint hadtörténelmi, tudatosan választott modellként támaszkodott a *Vom Kriege*-re, és jelentős műveket publikált Clausewitzről. Utolsó alkotói periódusában ennek alapján állt ki a katonai szakma értékei mellett. A pályaművének élén álló Zrínyi-monográfia írásakor is Clausewitzre támaszkodott. Mindennek alapján megfogalmazhatjuk azt a véleményt, hogy Perjés Géza életművében a hadelmélet és a hadtörténetírás egymást erősítő, szerves egységet alkotott.

A Perjés Géza által művelt hadtörténelem nem önkényesen és ideológiai alapon választott példák gyűjteménye, hanem a társadalom egészének gondolkodását determináló katonai folyamatok értelmezése.

A hadművészeti ciklus

Perjés Géza tudományos munkássága bő fél évszázadot tett ki, és témagazdagsága már az első időszakában megmutatkozott. Életművének fentebb hivatkozott bibliográfiája alapján a múlt század ötvenes éveiben érdeklődése kiterjedt a hadművészet (harcászat), az irodalomtörténet, a hadtörténelem, valamint a katonai pszichológia témáira. Műfajokat tekintve ekkori munkásságában jól megfértek egymás mellett a tudományos népszerűsítő, a katonai efemer, valamint a tudományos célú tanulmányok, írások. A sokrétűség azonban nem jelent szakmai szétszórtságot, mert ekkoriban keletkezett írásai túlnyomó részt hadtudományi, hadművészeti indíttatásúak. Későbbi munkássága szempontjából kiemelendő, hogy a mintegy két évtizeddel későbbi Clausewitz-köteteihez elvezető Zrínyi-munkák már akkor nagyon hangsúlyosak voltak. A Clausewitz-téma felé az első lépéseket ekkor tette meg.³³ A porosz katonai gondolkodó szellemisége nemcsak abban öltött testet, hogy 1958-ban a magyar fegyveres erők hetilapjában, a *Néphadseregben* a *Vom Kriege* tartalmát és saját háborús tapasztalatait ötvöző sorozatot publikált, hanem abban is, hogy had- és irodalomtörténelmi munkáiban már ekkor érvényesül az a megközelítés, melyet Clausewitz vallott a történelem és a hadelmélet kapcsolatáról. Élete végéig nem tért el ettől a szemléletmódtól.³⁴

32 Nagy 2024.

33 Hausner 2019c, 116.

34 Ennek bizonyossága Gosztonyi Péterhez 1986. január 11-én írott levele is: „...Néhány hónapja új szenvedélyem támadt: az első világháború! Az eleven érdeklődést a téma iránt bizonyára Clausewitz-stúdiómaim ébresztették fel bennem. Arról van szó ugyanis, hogy mindaz, amit Cl. a katonai döntés természetéről leír, egészében véve zseniális. Érvényes voltát személyes – béke, főleg azonban háborús – élményeim teljes mértékben igazolták. Ebből adódik a probléma: miként lehetne verifikálni állításainak érvényességét hadtörténelmi és magasabb vezetési anyagban, hiszen egy baka fhdgy. katonai tapasztalatai ilyen szempontból nem lehetnek döntő jelentőségűek...” Nemzeti Közszerológiai Egyetem Egyetemi Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n.

Miután Perjés Géza Clausewitz-kutatásainak középpontjában – kor-és pályatársaihoz hasonlóan – a *Vom Kriege* állt,³⁵ így dolgozatunkban a hadtörténelemmel kapcsolatos néhány jelentős nézetét e mű alapján foglaljuk össze. Clausewitz a *Vom Kriege* lapjain *Über Beispiele* (A példákrol) címmel külön fejezetet szentelt a történelmi események feldolgozásának, ez a hadtörténetírással kapcsolatos terjedelmes szövegrésze. Ehhez kapcsolódik a *Kritik* (Kritika) című fejezete, amelyben a katonai események megítélésével kapcsolatos nézeteit fejtette ki. Az utóbbi a hadelmélettel, pontosabban a hadelmélet teóriájával foglalkozó textus. Témánk szempontjából A *példákról* című fejezet a hadtörténelmi módszertani megközelítést, a *Kritika* című szövegrész pedig a hadelméleti értékelés szempontját taglalja, vagyis a Clausewitz-féle felfogás szerint a hadelmélet és a hadtörténelem szerves egységet alkot. Ennek háttérében a *Vom Kriege* hadtudományról szóló egyéb részeinek tartalma áll. A legfontosabb tétel, amelyet Perjés Géza egész munkásságára érvényesnek vélünk: „...Az elmélet ugyanis a tárgy elemző vizsgálatát jelenti, így pontos ismerethez vezet, ha pedig esetünkben a hadtörténelemre alkalmazzuk, akkor az ebben való jártasságra teszünk szert. Minél jobban megközelíti ezt a célt, annál inkább válik egy tudás objektív alakjából egy készség szubjektív alakjává, és ezáltal annál inkább bizonyul ott is hatásosnak, ahol a dolog természetéből adódóan csakis a tehetség képes döntéseket hozni. Tehát az elmélet a tehetségben válik hatékonnyá...”³⁶ A hadtörténetírás szempontjából döntő tényező lehet, hogy művelője egyéni adottságai révén képes-e eljutni a „tudás készségének szubjektív alakjái”, mert Clausewitz szerint a valódi katonai tudás szemléletmód és nem tételes pozitív tan.³⁷

Ez a látszólag pusztán csak katonai elméleti kérdés mélyen érinti a hadtörténelmi szakmát is, mert a hadtörténelem nagy hadvezéreknek és sikeres katonai vezetőinek közös vonása: „... a tehetség és a zseni a szabályokon kívül cselekszik, az elmélet pedig ellentétbe kerül a valósággal...”³⁸ A Perjés Gézát érdeklő témák zöme valamilyen szempontból szabályokon kívül is cselekvő személyeket érint, így megítélésük sem történhet a „tudás objektív alakja” alapján. A hadtörténelmi események és folyamatok értékelése sem történhet merev gondolkodás alapján, mert: „...A kritika azonban célját tévesztheti, ha az elmélet lélektelen alkalmazásává válik. Az elméleti kutatás valamennyi kedvező eredménye, valamennyi alapelv, szabály és módszer annál inkább nélkülözi az általánosságot, valamint az abszolút igazságot, minél inkább pozitív tanná válik...”³⁹

35 Nagy 2024.

36 Clausewitz 2013, 120.

37 Clausewitz 2013, 119. „...Az elmélet szemlélet, ne pedig tan legyen...” Érdemes idézni ezzel kapcsolatban Perjés Géza megállapítását: „...Én is dolgozom, dolgozgom. Most újabb Clausewitz-variáció következik: hadtörténelmi munkásságának felülbírlása – írta Perjés Gosztonyi Péternek 1985. október 3-án kelt levelében. – A dolog ui. úgy áll, hogy bár konkrét eredményei nagyon vitathatók – s ez nem csoda, tekintve a rendelkezésére álló forrásanyag hiányosságát – elvi és módszertani szempontból rendkívül fontos dolgokat mondott ki, olyanokat, melyek a racionális emberi magatartás, a racionális döntés szempontjából nemcsak a háborúban, de minden más emberi tevékenységben érvényesül bírnak...” Nemzeti Közszerológati Egyetem Egyetemi Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n.

38 Clausewitz 2013, 119.

39 Clausewitz 2013, 139.

A háborúk és hadjáratok feldolgozása – feltéve, ha nem reked meg a pusztá eseménytörténetnél – emelkedett szellemet, szemléletmóddá vált elméleti tudást (annak „szubjektív alakját”) igényli, mert az eseményeket társadalmi hatásaikban is szükséges vizsgálni. Az ehhez kellő tudásról írja Clausewitz: „...Az ütközetben a fizikai fegyverek küzdenek egymással, és bár a szellem sem hiányozhat, az anyagot kell jog szerint előnyben részesíteni. Az ütközetek hatásában azonban, ahol az anyagi sikerek indítékokká válnak, csak szellemi természetű jelenségekkel van dolgunk. Röviden: a harcászat sokkal kevesebb nehézséget okoz az elmélet számára, mint a hadászat...”⁴⁰ Perjés Géza esetében különösen a Mohács-vitában érvényesültek a fenti clausewitzi tételek, mert az ő felismerései, az akciórádiusz hatásai, az ezekből fakadó szulejmáni ajánlat már a szemléletté vált katonai szakmai tudást feltételezi, és olyan „szubjektív alakot öltött készséget”, mely nem adatott meg minden pálya- és kortársának. Ezzel azt is állítjuk, hogy Perjés Géza hadtörténelmi munkái megfelelnek a modern hadelmélet követelményeinek is, amennyiben a hadtudományi kritika és ismeretrendszer legfőbb elemei alapján készültek. A katonai gondolkodás és a hadtörténelmi tudás működésének belső logikájából fakad, hogy a hadelmélet és a történetírás egységének mértéke Perjés Géza életkorának előrehaladtával fokozódhatott. Életének utolsó időszakában, amikor a hadügy és a politikum kérdéseit vizsgálta konkrét történelmi események kapcsán, a fenti egység elérte a legmagasabb fokát.

Perjés Géza alkotói pályájának korszakolását még nem végezte el sem kultúr-, sem hadtörténetírásunk. Annyi azonban műveinek ismeretében látható, hogy tudományos munkássága olyan hadművészeti periódussal kezdődött, amely sokkal jelentősebb, mint eddig feltételezhettük volna. E periódus mintegy másfél évtizedig tartott, és két máig fontos, a hadelméleti ismereteket tükröző alkotása, a 17. század második felének stratégiai háttérét taglaló kötete (1963), valamint a *Zrínyi Miklós és kora* (1965) című szintézise koronázta meg.⁴¹ Perjés Géza első alkotói időszakának jellemzője, hogy fokozatosan háttérbe szorultak a kimondottan hadművészeti témák, és előtérbe kerültek a hadtörténelmi kérdések, ezeken belül a 17. századi hadviselés témája. Amennyiben ezt a korszakot a Zrínyi-kötet megjelenésének évével (1965) zárjuk, akkor látható, hogy a következő periódus élén az első jelentős Clausewitz-tanulmánya áll (1966).

Ezt a hadművészeti jellegű alkotói időszakot olyan problémakörök is jellemzik, mint Perjés hozzászólása az úgynevezett huszár-kérdéshez. A téma Perjés Géza írásának megjelenésekor, 1965-ben kényesen érintette a magyar társadalmat, melyet a korábbi negyed évszázad kataklizmái és a szovjet-orosz megszállás nemzeti önértékében is sértett. A huszárság történetéhez kapcsolódó hibás nézetek lebontásában és a historailag helyes ismeretek terjesztésében Perjés Géza is szerepet vállalt.⁴² Mindemellett sokoldalú műveltségére jellemzően ebben az időszakban publikált nyelvtörténelmi vonatkozásokat tartalmazó recenziót is.⁴³ Ezek mellett sokkal jelentősebbek voltak hadművészet történetének körébe tartozó tanulmányai a „barbár”

40 Clausewitz 2013, 119.

41 Perjés 1963, 1965.

42 Perjés 1965a, B. Szabó 2017, 39.

43 Perjés 1963a.

népek hadügyéről, valamint a Rákóczi-szabadságharc harcászataról.⁴⁴ A már említett *Néphadsereg* című lapban 1958-ban jelent meg A *bátorságról* címmel közölt cikksorozata, öt részben.⁴⁵ Ebben saját harctéri tapasztalatai alapján is tárgyalta a kérdést. A sorozat érdekessége, hogy mindegyik részében, nyilván a szerkesztőség ideológiai megrendelésére, elhelyezett egy-egy szovjet-orosz háborús regényre történő hivatkozást.⁴⁶ Perjés Géza a szakszerűség jegyében ügyesen ötvözte a *Vom Kriege* tartalmát, az ezzel egyező háborús tapasztalatait, valamint az orosz háborús regényirodalom információs rétegeit. Az utóbbit azért tartjuk fontosnak, mert a második világháborús szovjet-orosz hadsereg egyik nagyon nehezen uralt pszichológiai képlete a félelem leküzdése és a harci stressz uralása volt. A második világháborús orosz katonai tanregények, különösen Alekszandr Bek Volokalamszki trilógiája (*A volokalamszki országút, Panfilov tábornok tartaléka, Volokalamszki napok*) fő témája a harcoló katonák félelemérzetének leküzdése. A második világháborút követő periódusban Perjés írása népszerű szakmai kérdést tárgyal, és tartalmában sok olvasó ráismerhetett Bek regényeinek jeleneteire. A sorozat egyik fontos mondandója: „...a katonákkal meg kell értetni, hogy félni nem szégyen. Eppen az a bátorság, hogy bár félünk, mégis teljesítjük kötelességünket, amint azt a becsület, a kötelesség, a bajtársak, a hadsereg és a haza megköveteli...”⁴⁷

Erre az időszakra esik Perjés Géza két irodalomtörténeti tanulmányának publikálása is, Balassi Bálintról, valamint az álkuruc balladák témájáról.⁴⁸ Egyik sem tisztán irodalmi feldolgozás, mert mindkettő a hadművészet történetének elemeivel dolgozik. Perjés a későbbi évtizedekben is szívesen nyúlt hadtörténelmi és katonai tárgyú szépirodalmi témákhoz, ám olyan nagyhatású munkája nem lett, mint az ekkoriban publikált Zrínyi-biográfia. A költő és hadvezér Zrínyi Miklós életrajzát és működését feldolgozó kötet 1965-ben jelent meg és historiográfiája szerteágazik, de szálait egybefogja a hadelméleti gondolkodás. Perjés Géza 1961–1962-ben, a Zrínyi hadtudományi művei elé írt bevezető szövegei témájának folytatásaként egy fontos hadtörténelmi tanulmányt közölt az úgynevezett Zrínyi–Montecuccoli-vitáról. A dolgozat lényeges tartalmi elemei népszerű formában az *Élet és Tudomány* című lapban is megjelentek.⁴⁹ Közben 1963-ban az Akadémiai Kiadónál publikálta már említett kötetét a 17. századi mezőgazdasági termelés és stratégia kapcsolatáról. Így 1965-re, a Zrínyi-kötet megjelenésekor a témakör és a 16–17. század szakértő hadtörténésze lett. Ebben az időben Zrínyi Miklós alakja az irodalomtörténetben is népszerű volt. Klaniczay Tibor 1954-ben jelentette meg *Zrínyi Miklós* című monográfiáját, amelynek második kiadását tíz évvel később publikálta.⁵⁰ A két kiadás között eltelt időszakban tette közzé Perjés Géza Zrínyi-kutatásainak fent említett eredményeit,

44 Perjés 1958a, 1958b.

45 Perjés 1958.

46 A hivatkozott művek: Tolsztoj: *Háború és béke*, Szimonov: *Nappalok és éjszakák*, Versigora: *Tiszta lelkiismeretű emberek*, Polevoj: *Egy igaz ember*, Bek: *Volokalamszki országút*.

47 Perjés 1958, IV. 3.

48 Perjés 1955; Perjés 1957a.

49 Perjés 1961, Perjés 1961–1962.

50 Klaniczay 1964.

melyeket Klaniczay Tibor bedolgozott Zrínyi-kötetének második kiadásába. Perjés Gézának főleg A „*metodizmus*” és a *Zrínyi–Montecuccoli-vita* című tanulmánya alapján módosult az irodalomtörténet Zrínyi-képe.⁵¹ Perjés Géza a Zrínyi–Montecuccoli-vitáról és a hadművészeti metodizmusról szóló dolgozatában a Clausewitz-i hadelmélet sokat vitatott kérdésével, a 17–18. századi hadművészet megítélésével is foglalkozott. Az egykori politikai polémiát Clausewitz alapján fejtegette, és ezzel a porosz katonai gondolkodót életműve hatásán át beemelte a magyar szépirodalom történetébe is.

Perjés Géza már a múlt század hatvanas éveinek közepén behatóan foglalkozott a későbbiekben oly szívesen művelt Clausewitz-témával. Erre a Zrínyi-kötet megjelenése kapcsán újabb késztetést kaphatott, amennyiben Monoszlai Gyula (aki 1961-ben a *Vom Kriege* modern fordításához alapos marxista hadtudományi értelmezést fűzött) a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain bírálta Perjésnek azt a nézetét, amely szerint a 17–18. század fordulóján a stratégiai válságban volt.⁵² A Monoszlai-féle észrevételek Perjés Gézát a Zrínyi Miklós-témakör kapcsán már megkezdett, immár mélyebbé váló Clausewitz-kutatások felé terelheték, és ezzel új alkotói időszak kezdődött pályafutásában.

Hadművészeti vita és történetírás

Perjés Géza életművében a Zrínyi-kötet megjelenése korszakhatár, a következő bő fél évtized a Mohács-vitában történő állásfoglalásáig több olyan polémia időszaka, melyben sajátos katonai gondolkodása nagyon erőteljesen érvényesült. Clausewitz és a *Vom Kriege* ebben az alkotói periódusban kezdte új kutatások felé terelni az elméletek iránt amúgy is nyitott Perjés figyelmét. Életművének egésze arról tanúskodik, hogy szívesen foglalkozott a hadügy klasszikus gondolkodóival, szellemtörténetével is, és vérbeli hadtudományi kutatóként kedvét lelte az egyetemes hadtörténelem hadelméleti alapú képleteinek vizsgálatában. E tényezők együtt vezethették el a königgrätzi ütközet témájához, melynek aktualitását a csata centenáriuma mellett számára inkább a Clausewitz-téma adhatta. A témaválasztás egyben jelzi, hogy a hadművészeti ciklus szellemiségét továbbra is követte. Königgrätzről tudományos népszerűsítő írást közölt az *Élet és Tudomány* 1966. évi kalendáriumában, melyet még ugyanebben az évben jelentős dolgozat a követett a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain.⁵³ Perjés Géza életművében, folytatva Markó Árpád hagyományát, több jelentős csata-rekonstrukciót találunk. Ezek közül a königgrätzi, és a mohácsi csata feldolgozása emelkedik ki. Az előbbi jelentősége a majdani Clausewitz-kutatások fényében látható, az utóbbi a nagy történelmi koncepció építményének lesz fontos eleme. A Königgrätzről írott tanulmánya módszertani szempontból mintaszerűen elkészített, a nemzetközi hadtörténetírás szintjén álló munka volt, amelyben az elméleti

51 Erről részletesen ír Hausner 2019c. Perjés és Klaniczay Zrínyi-kötetei egymást kiegészítő alkotások voltak. Az egykori szakmai bírálatuk részben együtt történt (Makkai 1966), és a recenzens dicsérve a két kötetet, a történettudomány addig elmaradt kutatásaival magyarázta a két szerző szakmai véleményei közötti eltérést.

52 Monoszlai 1961; 1965.

53 Perjés 1965b; 1966a.

ismeretek és az eseménytörténet szerves egységet alkot. Abból a szempontból is korszakalkotó, hogy hadelméleti háttérét, sajátos modellként a *Vom Kriege*-nek a háború geometriai elemeiről szóló textusai adják, miközben a kor több jelentős katonai írója, így Jomini is feltűnik a hivatkozási rendszerben. A tanulmány sorait olvasva a szellemi élményen túl felismerhető az olvasóra bízott általánosítás szándéka, vagyis Clausewitz tézise: „...A hadtörténelem, valamennyi jelenségével együtt, a tanítás forrása a kritika számára, és természetes, hogy a dolgokat az egész tükrében szemléli...”⁵⁴ Szövege a Clausewitz-féle elméleti rendszer alkalmazhatóságát bizonyítja, ebben az esetben a 19. század első felére vonatkoztatva. Mindazonáltal módszertani szempontból mintaszerűen mutatja be, hogy miként lehet egy jelentős eseménysorozatot a kor gondolkodását determináló elméleti nézetrendszer alapján feldolgozni.

Kutatásmódszertani szempontból ekkoriban Clausewitz-kutatásai fontos lépése a *Vom Kriege* modern fordításának szakmai bírálata volt. Két írást publikált e témában. A *Századok* lapjain alapos recenziót közölt, míg tételes szakmai észrevételeit a *Hadtörténelmi Közleményekben* jelentette meg. Mindkét írás jelentősen túlmutat a fordítás témáján, melynek színvonalát Perjés minden értéke mellett sem találta megfelelőnek: „... Sajnos a fordításban elkövetett hibák száma sokszorosa a felsoroltaknak. Éppen ezért annak, aki pontosan meg akarja ismerni Clausewitz tanításait, és aki igényt tart a szellemnek arra az iskolájára, amit művének elolvasása jelent és arra a gyönyörre, amit – Engels kifejezésével – »sajátos« filozófiájának átértése [sic!] okoz, annak éppoly szüksége lesz az eredeti szöveg használatára, mint e fordítás előtt...”⁵⁵ Ugyanitt értékelte Monoszlai Gyulának a magyar Clausewitz-fordítás elé írott marxista hadelméleti értelmező tanulmányát is. Az erre vonatkozó néhány soron tükröződik Perjés olykor sziporkázó szelleme és alapos, a marxizmus-leninizmusra is kiterjedő ismeretrendszere. A kellő frazeológia alkalmazásával sikerült Clausewitz-et kiszabadítania a merev ideológia bilincseiből.⁵⁶

Perjés Géza a fent leírtaknál sokkal tovább ment a *Hadtörténelmi Közleményekben* közölt értékelésében. A tanulmányértékű bírálatában a főleg értelmezésbeli hibák számbavételénél sokkal fontosabbnak kell tartanunk, hogy egyértelműen állást foglalt az önálló hazai Clausewitz-kutatások mellett: „...De kritikánk további célokot is szolgált. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a magyar hadtudománynak – pótolva ezzel hosszú évtizedek mulasztását – egyszer már állást kellene foglalnia a Clausewitz körül folyó vitában. Amint tudjuk, a vita részben magát a koncepciót érinti, részben pedig az utódok által történt értelmezését és alkalmazását...”⁵⁷ Az írás másik nagyon fontos eleme Perjésnek az a megállapítása volt: „...A Clausewitz-fordításban található

54 Clausewitz 2013, 148.

55 Perjés 1966c, 996.

56 „... Itt kell válaszolnunk arra a marxista oldalról felmerült bírálatra is, amely idealistának minősíti Clausewitz rendszerét... Kétségtelen ugyan, hogy Clausewitz több alkalommal is idealista vizekre téved, de láthattuk, hogy ennek oka nem annyira egy kiforrott idealista világnézet, hanem sokkal inkább az, hogy személyes élményei és filozofikus hajlamai túlságosan messze ragadták. Egyébként alapkonceptiója dialektikus, abban pedig, hogy a háborút társadalmi jelenségnek fogta fel, alapvetően materialista. Másként érthetetlen lenne, hogy Marx, Engels és Lenin miért értékelték oly nagyra művét...” Perjés 1966c, 995.

57 Perjés 1966b, 152.

hibák döntően az alapkutatás hiányára vezethetők vissza...”⁵⁸ Perjés Géának ez az észrevétele azt is bizonyítja, hogy a hatvanas években a Clausewitz-témához nem pusztán történészként, hanem hadelméleti kutatóként is fordult. Jóllehet legjelentősebb Clausewitz-munkáinak megjelenéséig még két évtized telt el, ám a kor szellemi életének szakmai és ideológiai vitái kikényszerítették állásfoglalását ebben a kérdésben. Clausewitz-cel kapcsolatos fontos téziseit két nemzetközi konferencián fejtette ki, és e megnyilvánulásai ismét átlépték a történetírás szűkös kereteit.

A Párizsban 1969 tavaszán tartott konferencián *Hadtörténet és pszichológia* címmel tartott előadást,⁵⁹ melyben – nyilván saját háborús tapasztalataira is támaszkodva – Clausewitz szellemében beszélt a háború pszichológiai tényezőiről. Előadását azzal a kijelentéssel kezdte, hogy a hadtörténetírásban nemzetközi szinten hiányolta a pszichológiai és a szociológiai tényezők vizsgálatát, ezért „egy új tudomány konstituálása” mellett érvelt, ennek nevet is adott: „...a háborúk történeti pszichológiája...”. E javaslatával Perjés Géza, a tudományos indoklásának tartalma szerint, hadelméleti szempontból végleg a Clausewitz-féle elmélet mellé állt,⁶⁰ amivel egész életpályáját befolyásolta, és amellyel teljes egészében máig beláthatatlan folyamatot indított el.

A következő évben Moszkvában zajlott a történész kongresszus, melyen Perjés Géza a katonai döntési processzus kultúrtörténetéről tartott előadást, a korábbihoz hasonló megközelítéssel.⁶¹ A hivatalos beszámoló szerint a magyar gondolkodó „...Következtetései részben nagyon is elméletieskedők, doktrinerek voltak, s – ami a hozzászólóknak is feltűnt – polgári nézetek hatásával is találkozunk fejtegetései során...”⁶² Az előadást követően két szovjet hadtörténész és filozófus, Tyuskevics és Login tett fel a fegyveres küzdelem törvényszerűségeire irányuló kérdéseket, és kifejtették az ezzel kapcsolatos marxista hadelmélet téziseit. Ezek annyiban különböztek a Perjés Géza által képviselt clausewitzi rendszertől, hogy a háborúnak objektív módon létező törvényeit vallják, még Clausewitz csak törvényszerűségekről beszélt.⁶³ A látszólag jelentéktelen elméleti ellentmondás a katonai gondolkodás két ellentétes hadművészeti felfogásának magva, s mint ilyen mély politikai-ideológiai tartalmat hordoz.

A hadelméleti vitával egy időben Perjés Géza véleményt alkotott a szépirodalom néhány kérdésében is. A történelmi regény lényegéről folyó vitában hivatalosan jó nevű történészként, valójában a hadügy és a társadalom egész tudati állapotának alapos ismerőjeként kért és kapott szót. A történelmi regény funkciójáról vallott nézetét jól tükrözi egyik írásának címe: *A történelmi regény lényege: a történetiség* (1972).

58 Perjés 1966b, 104.

59 Az előadás teljes szövegét közli Perjés 1969, 679–685.

60 A katonai döntések kollektív jellegét kritizálva így fogalmazott: „... ha tartjuk magunkat Clausewitz felfogásához – s hogy elveszünk, annak indokát pillanatnyilag belátni nem tudom –, akkor a specialista szakí ismereteinek pusztán »végeredményei« érdeklík a hadvezért, s ezek felhasználása a döntések meghozatalánál magát a döntést sem teszik kollektív szellemi aktussá...” Perjés 1969, 680.

61 Rázsó 1970. Az előadás szövegét és a hozzáfűzött kérdéseket közli Perjés (1971).

62 Rázsó 1970, 722.

63 Perjés 1971, 139–141. A szovjet-orosz hadtudomány felfogásáról a háború és a fegyveres küzdelem vonatkozásában lásd: Tyuskevics 1964; Szavkin 1974.

Szépirodalmi írásainak lényege e gondolat kifejtése és a helyes történelmi kép kialakításának lehetősége volt a történelmi regény eszközeivel.⁶⁴ Ugyanakkor Perjés Géza azt is felismerte, hogy vannak olyan történelmi és hadtörténelmi jelenségek, amelyek főleg lélektani és szociológiai lényegének megragadása leginkább a szépirodalom eszközeivel lehetséges. Ez a felismerés kapott hangot az irodalmár Sükösd Mihállyal folytatott polémiában, Mailer *Meztelenek és holtak* című regénye kapcsán. Itt többszöri áttétellel és a név említése nélkül ismét clauseweitz-i hadelmélet jut kifejezésre: „... a háború igen sok jelenségének tudományos megközelítésére egyszerűen nincs lehetőség, épp ezért a tudomány nem mondhat le a háborút járt írók személyes tapasztalatain alapuló megfigyeléseiről. Különösen vonatkozik ez a félelemre, melynek még fiziológiai, pszichikai, pszichiátriai és szociológiai vonatkozásai sem tisztázottak teljesen, nemhogy arról beszélhetnénk, hogy a katona félelmét, úgy ahogyan az a harctéren jelentkezik, megfelelően ismernénk, hiszen harci körülmények között tudományos méréseket, megfigyeléseket végezni lehetetlen...”⁶⁵

Ugyanebben az időszakban a szépirodalmi, hadtörténelmi és hadelméleti munkák eredményeinek szinergiája lehetett annak felismerése, hogy a magyar társadalom saját történelméhez való viszonyulásában súlyos torzulások léptek fel. Ez vezettet Perjés Géza két fontos írásához a kor úgynevezett nacionalizmus-vitájában.⁶⁶ Megjelenésük évében ezek kevésbé kapcsolódtak hadelméleti munkásságához, ilyen vonatkozásban mintegy két-három évtizeddel később nyertek értelmet. Mindazonáltal Perjés Géza már ekkor a Bibó-féle írásából ismert értelmi és érzelmi nemzeti érzésről beszélt. Azon a véleményen volt, és ezt a szükséges frazeológiával el is tudta mondani, hogy a pártállami ideológia rombolja a magyar társadalom történelmi tudatát.

Clausewitz, Mohács és a hadművészet

Perjés Géza a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek fordulóján ismert hadtörténészként a hadtudományi nézeteivel, a nacionalizmus-vitában kinyilvánított véleményével, az irodalmi tanulmányaiban közzétett megközelítéseivel egyszerre több polémiában vett részt. Életrajzának és munkásságának részletekbe menő feldolgozásáig nyitva kell hagynunk azt a kérdést, vajon mi okozta figyelmének egyértelmű odafordulását bő másfél évtizedre a Mohács-kérdés és a Clausewitz-kutatások felé. Írásai megjelenhettek, sőt egyedi véleményalkotásával a Mohács-vita egyik főszereplőjévé is vált, és jelentős könyveket publikálhatott Clausewitz-ről, de a hivatalos szellemi élet perifériájára szorult. Egyre inkább a szakmai véleményében megingathatatlan vitapartner-történész szerepébe kényszerült. Mindazonáltal a széles olvasóközönség előtt népszerű hadtörténész maradt, amiben segíthette a nyilvánosság, de véletlenül sem az olcsó népszerűség keresése. Ennek néhány interjúbán is hangot adott. „...Úgy tapasztalom a közvélemény ereje, nyomása előbbre viheti a tudományt...”⁶⁷ A hetvenes, nyolcvanas években egyszerre dolgozott a Clausewitz-téma

64 Perjés 1968, 1972.

65 Perjés 1971a, 287–288.

66 Perjés 1967a, 1967b.

67 Zöldi 1977, 7.

részletes kifejtésén, valamint a Mohács-kérdéshez kapcsolódó nézeteinek kidolgozásán és védelmezésén. A két kutatási téma nem választható el egymástól, mert Clausewitz-ismeretei determinálták a mohácsi csatáról és annak következményeiről szóló téziseit. Clausewitz és a török kor a korábbi periódusban is egyszerre volt jelen munkásságában, hiszen amikor az első Clausewitz-tanulmányát publikálta (1966), már megjelenés alatt volt a török kor hadtörténelmi kutatásaiban máig fontos dolgozata.⁶⁸

A Mohács-vita a kádári korszak szellemi életének markáns jelensége volt, amelynek még ma sem ismertek teljes egészében kultúrpolitikai vonatkozásai.⁶⁹ Pusztán az a tény, hogy a vita kirobbantója Nemeskürty István, valamint a polémiaiban fokozatosan magára maradó és lassan főszereplővé váló Perjés Géza az állami politikai ideológiában negatívan emlegetett ludovikás volt, táplálhatja a gyanút a politika boszorkánykonyhájának működésével szemben. Amikor Perjés Géza 1971 és 1972 fordulóján a *Kortárs* című folyóiratban, majd 1975-ben a kor emblematikus könyvsorozatában, a *Gyorsuló idő*-ben önálló kötetben publikálta *Az országút szélére vetett ország* című történelmi esszéjét, elemi erővel tört ki ellene a tudományos és szellemi élet vihara.⁷⁰ Perjés Géza ezt követően, az évtized közepén a *Hadtörténelmi Közlemények*ben publikálta a mohácsi csata rekonstrukcióját, majd 1979-ben addigi kutatásait a *Mohács* című kötetben összegezte. A mohácsi csatáról szóló munkája, hasonlóan a már említett többi csatarekonstrukciójához, a legjobb clausewitz-i hagyományokat követte.⁷¹ Ahogyan a többi, úgy ez a feldolgozása sem váltott volna ki elemi szakmai indulatokat, ha Perjés Géza gondolkodásmódjából eredően és a mohácsi eseményeknek a magyar történelem egészére gyakorolt hatásából fakadóan nem lép túl a pusztá eseménytörténeten és hadművészet-történeti feldolgozáson.

Perjés Géza a mohácsi csata esetében az okok és következmények feltárásakor a hadelméletben jártas gondolkodóként dolgozott. Amiként Clausewitz-nél láttuk, a stratégiai szintű kérdésekkel is foglalkoznia kellett, ám ezek már „szellemi természetű jelenségek”, és így írásos forrásokkal kevésbé alátámaszthatók.

Az Oszmán Birodalom méreteiből fakadó hadművészeti kényszer, az akciórádiusz, amelyet Perjés Géza fogalmazott meg, katonailag teljesen indokolható katonaföldrajzi képlet. Az ebből fakadó úgynevezett szulejmáni ajánlat pedig a török hadjárat következtében kialakult katonapolitikai koncepció volt.⁷² Mindezek igazolására Perjés Géza, ismét a hadelméleti gondolkodás mentén, olyan alkalmazható modellt keresett, melynek segítségével mind történeti, mind katonai oldalról egyes források hiányában is jól értelmezhetőek Mohács és a török hódoltság korának politikai

68 Perjés 1967.

69 Erős 2014.

70 Perjés 1975.

71 Perjés 1954, 1958, 1964, 1966, 1976, 1979.

72 Perjés *Az országút szélére vetett ország* című könyvről megrendezendő TIT-vitára készülve, 1973. január 16-i levelében ezt írta Szűcs Jenőnek: „...nem tudom, hogy koncepcióm legfontosabb pillérét, a »szulejmáni ajánlatot« meg tudom-e erősíteni. A helyzet ui. az, hogy ebben a kérdésben a legfontosabb érveim katonaiak, márpedig a katonai logika megejtő szépségét, szigorát és kényszerítő erejét a civil agyak egyszerűen nem érzékelik, és még kevésbé tudják befogadni, így azután minden a háborút érintő kérdésekről folyó vita a négereknek a sötét alagútban folytatott harcához hasonlít...” Nemzeti Közzolgálati Egyetem Egyetemi Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n.

folyamatai. Ezt a modellt Clausewitz hadelméletében lelte meg. A hadelméleti modellek alkalmazása mellett több írásában is kiállt.⁷³ Az *Élet és Irodalom* című lapban 1977-ben megjelent írásában öt pontba szedve sorolta fel a katonai modell hasznát a hadtörténetírásban. Ezek közül az utolsó kettő: a hiányzó adatok „igen valószínű feltevésekkel való helyettesítése”, valamint: „...Kizárja a szubjektív, ideológiailag színezett és moralizáló ítélkezést...”⁷⁴

A fenti katonai, hadelméleti modell alkalmazása, eleve a Mohács-vita szelleme megkövetelhetette a *Vom Kriege* és az egész clausewitzi életmű alapos ismeretét. Mindehhez hozzájárulhatott Perjés Gézának az a nagyon eredeti felismerése is, hogy a porosz katonai gondolkodó rendszerében a háború bizonytalan légköréből eredően a valószínűség és a valószínűségelmélet sokkal nagyobb szerepet játszott, mint azt egyetemes szinten a Clausewitz-kutatók korábban gondolták. S ezen a ponton, keletkezését követően több mint két évtizeddel nyer értelmet Perjés Gézának a *Vom Kriege* fordításáról írott dolgozata. A clausewitzi katonai döntésemélet igazolása tartalmilag nagyon pontos fordítást igényelt, így annak egy részét maga végezte elemző munkájához: „...Miután a magyar Clausewitz-fordítást sok helyen hibásnak találtuk, az idézeteket a német kiadásból fordítottuk, megjelölve azonban a kérdéses szövegrészek helyét a magyar kiadásban...”⁷⁵

Perjés Géza két kötetet publikált a porosz katonai gondolkodóról. 1983-ban jelent meg a *Clausewitz* című könyve, melyet 1988-ban követett a *Clausewitz és a háború praxeológiája*. A két Clausewitz-feldolgozás egyfelől teljes áttekintést ad Clausewitz életéről és a *Vom Kriege*-ről, másfelől Perjés Géza felismeréseit összegzi.

Az első megjelenésére várva így írt Gosztonyi Péternek 1983 februárjában: „... Én magam nem vagyok teljesen megelégedve könyvemmel, éppen az előbb említett praxeológiai rész kidolgozatlansága miatt... az említett tudományok – játék- és döntésemélet, informatika, valószínűségelmélet stb. – eredményei sokszor és nagyon konkrét formában elővételeztettek Cl[ausewitz] által, ezekre azonnal ráéreztem, azonban más a ráérzés, a sejtés, a hipotézis, mint a konkrét kidolgozás... Ez volt az a könyv, melyben életem nagy élményét, a katonaságot írtam ki magamból!”⁷⁶

A Clausewitz iránti nemzetközi érdeklődésre tekintettel a Corvina Kiadó felkérte Perjést a könyv német verziójának elkészítésére. Az elkészült (ám végül soha meg nem jelent) német változattal sem volt azonban maradéktalanul elégedett: „...Egyébként ugyanúgy, mint a magyar változattal, ezzel sem vagyok megelégedve. A baj, tudod az, hogy bár meggyőződésem, hogy Cl[ausewitz]-ből eddig én értettem meg a legtöbbet – ez az általam ismert irodalom alapján kétségtelennek tűnik! –, azonban más a megértés, sok esetben csak megérzés, mint a tudományosan megalapozott kifejtés. És ilyen szempontból valójában nagyon fel kell kötni az alsófehérneműt, amit – férfiasan megvallo – nem sikerült elérnem. A rengeteg filozófiai, pszichológiai, valószínűségelméleti és én nem tudom még milyen sok vonatkozás sokkal alaposabb felkészülést kíván, mint amivel én rendelkezem. A pláne ti. éppen az,

73 Perjés 1977, 1983a.

74 Perjés 1977, 4.

75 Perjés 1988, 12.

76 Nemzeti Közszerológiai Egyetem Egyetemi Könyvtár, Perjés Géza-hagyaték, sz. n.

hogy Cl[ausewitz] nem csak katonai szempontból egyedülálló, de a mai Verhalten Wissenschaften szempontjából is óriási dolgokat látott meg. Nos, ezek kifejtése, legalábbis úgy, ahogyan szerettem volna, nem sikerült! Talán jön egyszer egy »ein grösserer Kopf« – ez Cl[ausewitz] mondása önmagáról –, aki az általam vágott ösvényen továbbhaladva és katonailag, valamint filozófiai és egyéb szempontból felvértezve, ki tudja mutatni az összes kincset, ami benne van Cl[ausewitz] írásaiban....”⁷⁷

Ezért harmadszor is nekirugaszkodott a feladatnak, a korábbi változatokban hiányosnak vélt „praxeológia” kidolgozásának. Ennek eredményeként jelent meg 1988-ban a Zrínyi Kiadónál a *Clausewitz és a háború praxeológiája* című kötet.

A két könyvet különösebb visszhang nélkül fogadta a katonai és a civil szellemi élet, méltatlanul.⁷⁸ Mindkét mű a lektorok feltüntetése nélkül jelent meg. Témájuk szerint tudomány- és hadtörténeti művek, de tartalmukat tekintve túlmutatnak e diszciplínák keretein. Közismert hadelméleti tény, hogy Clausewitz fő műve a modern katonai gondolkodás alfája és ómegája, mely minden nemzet hadügyének determinánsa. Így Perjés Géza Clausewitz-kötetei a mai magyar hadelméletet is meghatározó alkotások.⁷⁹ Egyfelől mert addig nem volt szerzőjükön kívül hazai kutató, aki ilyen mélységben vállalkozott volna Clausewitz-témára, másfelől mert főleg a *Clausewitz* című alkotás immár katonák generációit vezette végig a *Vom Kriege* megismerésében. Perjés Géza két kötetével megnyitotta és megalapozta a hazai Clausewitz-kutatásokat, új utat mutatott a katonai alap kutatásoknak. Bővítette a magyar modern hadelméletet. Hadtudományi kutató ennél aligha juthat messzebb.

A *Clausewitz és a háború praxeológiájának* megjelenése már a rendszerváltás időszakára, a magyar katonai gondolkodás és az egész hadügy tudományos és szellemi élete átalakulásának idejére esett.⁸⁰ Ebben a folyamatban Perjés Géza is szerepet vállalt. Jellemző a korra, hogy 1989 után életműve témáiban színesebb lett, ami összefügg azzal is, hogy a szellemi és a politikai élet szereplői szívesen kérték véleményét az átalakuló honvédelem kapcsán. Ekkoriban keletkezett politikai indíttatású írásai-ban a hagyományos fegyveres erők és erkölcsi értékeik mellett nyilatkozott. Nevel-tését, katonai múltját, az általa képviselt katonai erényeket nem tagadta meg egy olyan világban, ahol nemzetközi tendencia volt a hadügy „civilizációja”. Életének utolsó ciklusában nagyon nehéz, szinte lehetetlen teljesen szétválasztani hadelméleti munkáit a katonapolitikai írásaitól. Az utóbbiak argumentációjában is fel-feltűnnek hadelméleti utalások. Ha mindenképpen a tiszta hadelméleti alkotásokat keressük, akkor elsőként az amerikai fegyveres erők hadműveleti utasításának értelmezését kell kiemelnünk.⁸¹ Az alapos jegyzetapparátussal és kritikai észrevételekkel ellátott tartalmi összefoglaló a hagyományos hadelmélet jegyében mondott bírálatot az új világ kihívásaira válaszokat kereső amerikai hadügy fölött.

A katonai gondolkodás átalakulásának évtizedeit éltük, amikor a világ többsége elhitte, hogy a háború humanizálható és a hadtudomány jövője a biztonságpolitika,

77 Perjés Géza levele Gosztonyi Péternek, 1984. július 30-án. Uo.

78 Nagy 2024a.

79 Nagy 2023.

80 Nagy 2024a.

81 Perjés 1995.

a biztonságtudomány felé mutat. Perjés ekkor is a hagyományos értékeket képviselte, továbbra is tagadta a háború és hadügy lényegének változását. Ennek jegyében született az *Olyan foglalkozás, mint a többi?*⁸² című tanulmánya, melyben már a kilencvenes évek közepén fellépett a katonai gondolkodás torzulásai ellen. Témájában és szellemiségében ezzel rokon munka volt a német katonai szakíró, Walter Oetting a katonai motivációval foglalkozó művének fordítása. Ehhez Perjés ismét a hadügy hagyományos értékeit képviselő bevezető sorokat írt.⁸³ Utolsó jelentős hadtörténeti írásai a katonai becsületről, Kossuth és Görgey kapcsolatáról, valamint a Bárdossy-perről a magas erkölcsi értékrend mellett a hadelméleten alapuló történetírói és hadtudományi munkásságot zártak le, amely egyedülálló a magyar szellemi életben és tudománytörténetben.

Perjés Géza életműve túlmutat a tudománytörténetben gyakori hadtörténeteszi munkásságon. Az alkotásaiban feldolgozott témák sokrétűsége egyetlen tényezőre, a háború megértésének szándékára vezethető vissza, melyhez a világ jelenségeire nyitott írástudó felelősségérzete társult. Életének egyes időszakaiban a nézeti miatt kialakult heves viták mögött kortársai gyakorta nem látták meg, hogy véleményformálásában, állásfoglalásaiban, megingathatatlan szakmaiságában folyamatosan munkálhatott a társadalom történelmi és katonai gondolkodásáért érzett felelősség. Alkotásait halála után közel negyed évszázaddal olvasva látható, hogy a háború megértésének szándéka, az egész hadelméleti munkásság ennek és a humanizmusnak jegyében formálódott. Ahogyan a magyar történelem nagy sorsfordító pillanataiban hozott döntések kapcsán kibontakozott polémiákban mély megértéssel fordult az egykori szereplők és az élethelyzetük, valamint történelmi koruk kényszerei felé, mindaz ebből a humanizmusból fakadt. Perjés Géza oly módon látott és láttatott történelmi helyzeteket, hadtörténelmi képleteket, hogy azok mögött a kiváltó okokat, összefüggéseket, a későbbi hatásokat kereste. E munkájában a műveivel is formált hadelmélet vezette.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Tibor 2008. Árnnyaltabb kép a Zrínyiekről: gondolatok a Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben című könyvről. *Honvédségi Szemle*, 62 (2): 42–45.
- Andaházi Szeghy Viktor 2005. Perjés Géza műveinek bibliográfiája 1950–2005. In Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. 835–850. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Clausewitz, Carl von 2013. *A háborúról*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Erős Vilmos 2014. A Mohács-vita. *Magyar Szemle*, új folyam 23. (5–6): 55–76.
- Hausner Gábor 2003. Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora: második, bővített kiadás. (könyvismertetés) *Hadtörténelmi Közlemények*, 116 (3–4): 937–939.
- Hausner Gábor (szerk.) 2005. *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest: Argumentum Kiadó.

82 Perjés 1995a. Teljes, csonkítatlan szövegét lásd: Perjés 2020, 227–276.

83 Oetting 1993

- Hausner Gábor 2017. Kései igazságtétel: 100 éve született Perjés Géza hadtörténész. *Élet és Tudomány*, 72 (49): 1550–1551.
- Hausner Gábor 2018. Magyar hadtörténelem – interdiszciplináris megközelítésben: emlékülés Perjés Géza hadtörténész születésének 100. évfordulója alkalmából. *Honvédségi Szemle*, 146 (1): 124–130.
- Hausner Gábor 2019a. Perjés Géza a katonai vezetők kiképzéséről és a hadtörténet-oktatás szerepéről. *Hadtudományi Szemle*, 12 (2): 21–34.
<https://doi.org/10.32563/hsz.2019.2.2>
- Hausner Gábor 2019b. Egy félévszázados diskurzus a hadtörténelem helyéről és szerepéről: Perjés Géza hozzászólása a magyar hadtörténetírásról zajló vitához 1956 nyarán. *Hadtudomány*, 29 (3): 43–58.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2019.29.3.43>
- Hausner Gábor 2019c. A Zrínyi-életmű katonai-szakmai interpretációja: Perjés Géza Zrínyi-képe. *Hadtudományi Szemle*, 12 (különszám) 111–125.
<https://doi.org/10.32563/hsz.2019.1.ksz.8>
- Hausner Gábor 2020. Egy ludovikás a magyar katonai felsőoktatás és tisztii hivatás történelmi jelentőségű átalakulásában. In Perjés Géza: *Tiszt-képzés*. 9–27. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Hausner Gábor 2022. Perjés Géza. In Csikány Tamás – Uő. (szerk.): *Ludovikás életutak*. 199–212. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Hausner Gábor – Margit István 2023. Perjés Géza munkásságának tudományometriai feldolgozása. *Hadtudomány*, 33 (3) 110–123.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2023.33.3.110>
- Horváth Miklós 1992. A cögerejtől a miniszteri tanácsadó testületig. *Magyar Honvéd*, 3 (48): 22–23.
- Klaniczay Tibor 1964. *Zrínyi Miklós*. [Második, átdolgozott kiadás] (Irodalomtörténeti könyvtár 14.) Budapest: Akadémiai Kiadó – MTA Irodalomtörténeti Intézet.
- Makai Ágnes 2005. Perjés Géza kitüntetései. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. 459–468. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Makkai László 1996. Két könyv Zrínyi Miklósról. *Századok*, 100 (6): 1310–1314.
- Markó Árpád 1930. A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben. *Magyar Szemle*, 10 (37): 24–32.
- Monoszlai Gyula 1961. Clausewitz szerepe és művének jelentősége a hadtudomány terén. In Clausewitz Carl von: *A háborúról*. I. 5–27. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Monoszlai Gyula 1965. „A stratégia válsága” a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 12 (3): 603–608.
- Nagy Miklós Mihály 2023. Clausewitz hadelmélete korunkban. *Hadtudomány*, 33 (2): 30–46.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2023.33.2.30>
- Nagy Miklós Mihály 2024. Perjés Géza és a „bizonytalanság birodalma”. *Magyar Szemle*, új folyam 33 (1–2): 82–91.
<https://doi.org/10.25201/HSZ.23.2.83>
- Nagy Miklós Mihály 2024a. Rendszerváltás és magyar hadelmélet. *Magyar Szemle*, új folyam 23 (5–6): 67–81.
- Oetting, Dirk Walter 1993. *Motiváció és harci érték: a katona magatartása a háborúban*. Budapest: HM Oktatási és Tudományos Főosztály.
- Perjés Géza 1950. Közlebbi és távolabbi feladat támadásban. *Honvéd*, 5 (6–7): 32–43.
- Perjés Géza 1954. Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 1 (2): 136–184.
- Perjés Géza 1955. Balassi Bálint, a katona. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59 (1): 36–50.
- Perjés Géza 1958. A höchstädti csata (1704. augusztus 13.). *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 5 (3–4): 151–189.
- Perjés Géza 1957. Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. In S. n. (szerk.): *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. 43–91. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Perjés Géza 1957a. Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61 (4): 313–324.

- Perjés Géza 1958. A bátorságról I–V. *Néphadsereg*, 11 (148): 3, (149): 3, (150): 3, (151): 3, (152): 4.
- Perjés Géza 1958a. Áttörés a kuruc korban. *Katonai Szemle*, 8 (8): 117–125.
- Perjés Géza 1958b. A barbárok hadművészete. *Katonai Szemle*, 8 (11): 165–171.
- Perjés Géza 1961. Kinek volt igaza?: a Zrínyi-Montecuccoli vita I–II. *Élet és Tudomány*, 16 (48): 1507–1511, (49): 1539–1543.
- Perjés Géza 1961-1962. A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita. *Századok*, 95 (4-5): 507–535., 96 (1-2): 24–45.
- Perjés Géza 1963. *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat 29.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Perjés Géza 1963a. Kemény János önéletírása és válogatott levelei. *Századok*, 97 (2): 425–427.
- Perjés Géza 1964. A szentgotthárdi csata. *Vasi Szemle*, 18 (3): 321–356.
- Perjés Géza 1965. *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest: Gondolat.
- Perjés Géza 1965a. Lóra termett-e a magyar?: a huszárkérdés I-II. *Élet és Tudomány*, 20 (24): 1107–1111, (25): 1155–1159.
- Perjés Géza 1965b. Königrätz [sic!]. In Kocsis Ferenc (szerk.): *Az Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma 1966*. 207–212. Budapest: Hírlakiadó Vállalat.
- Perjés Géza 1966a. A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében: emlékezés Königrätzre. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 13 (2): 352–383.
- Perjés Géza 1966b. Clausewitz magyar fordítása. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 13 (1): 104–132.
- Perjés Géza 1966c. Carl von Clausewitz: A háborúról I–II. *Századok*, 100 (6): 990–996.
- Perjés Géza 1967a. A hazafiság és a történelemszemlélet érzelmi és értelmi összetevői. *Kortárs*, 12 (12): 1959–1966.
- Perjés Géza 1967b. A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus-vitához). *Látóhatár*, 17 (7-8): 683–704.
- Perjés Géza 1968. Jelenhez szólás és történelmi látomás: gondolatok a történelmi regényről folytatott vitához. *Jelenkor*, 22 (4): 362–368.
- Perjés Géza 1969. Beszámoló a hadtörténészek Párizsban megtartott nemzetközi kollokviumáról (1969. április 25-28). *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 16. (4): 676–685.
- Perjés Géza 1972. A történelmi regény lényege: a történetiség. In Rákai István (szerk.): *Olvásó ifjúság: tanulmányok, cikkek és dokumentumok az ifjúsági regény és az olvasónevelés kérdéseiről*. 121–135. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Perjés Géza 1971. Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig). *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 20 (1-2): 120–143.
- Perjés Géza 1971a. Norman Mailer katonai szakértelme és dilemmája (A hadsereg és az értelmiségiek vitája). *Kortárs*, 15 (2): 276–289.
- Perjés Géza 1975. *Az országút szélére vetett ország*. Budapest: Megvető Kiadó.
- Perjés Géza 1976. A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 23 (3) 427–468.
- Perjés Géza 1977. A háború logikája és a Mohács-vita. *Élet és Tudomány*, 21 (24): 4.
- Perjés Géza 1979. *Mohács*. Budapest: Megvető Kiadó.
- Perjés Géza 1980. A tudományszakok együttműködéséért: válasz Barta Gábornak. *Magyar Tudomány*, új folyam 25 (8-9): 634–639.
- Perjés Géza 1983. *Clausewitz*. Budapest: Megvető Kiadó.
- Perjés Géza 1983a. Mi indította Kara Musztafát Bécs ostromára? *Katolikus Szemle*, [Róma] 35 (3): 243–260.
- Perjés Géza 1988. *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Perjés Géza 1989. A felosztott hadtest. *Hitel*, 2 (18): 42–44.
- Perjés Géza 1991. Bibó István, a hivatali kolléga. In Réz Pál (szerk.): *Bibó emlékkönyv*. II. 397–403. Budapest-Bern: Századvég Kiadó-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Perjés Géza 1991a. A ludovikásokról 1–2. *Hitel*, 4. (6): 27–31. és (7): 24–27.

- Perjés Géza 1994. Hivatástudat és szakmaiság vitéz Szombathelyi Ferencnél. *Hadtudomány*, 4 (4): 107–117.
- Perjés Géza 1994a. Búcsú Kéri Kálmántól. *Magyar Fórum*, 6 (22): 3.
- Perjés Géza 1995. Az amerikai szárazföldi hadsereg 1993-ban kiadott FM 100-5 jelzésű hadműveleti utasítása. (Védelmi tanulmányok 10.) Budapest: Stratégiai Védelmi Kutatóintézet.
- Perjés Géza 1995a. Olyan foglalkozás, mint a többi?
In Szabó János – Holló József – Czékus János (szerk.): *A katonai felsőoktatás korszerűsítése*. 213–251.
Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Perjés Géza 1997. A brjanszki erdő aljában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (3): 570–638.
- Perjés Géza 2000. Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113 (4): 771–840.
- Perjés Géza 2003. A katona becsülete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116 (1): 13–21.
- Perjés Géza 2014a. Kossuth és Görgey konfliktusa. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2): 539–593.
- Perjés Géza 2014b. *Csatakönyv: tanulmányok a magyar és az egyetemes történelem csatáiról*.
Budapest: HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.
- Perjés Géza 2020. *Tiszt-képzés*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Rázsó Gyula 1970. Történészkongresszus Moszkvában (1970. augusztus 16–23).
Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 17 (4): 721–722.
- Sípos Ferenc 2016. Markó Árpád emlékezete. *Honvédségi Szemle*, 144 (5): 150–158.
- B. Szabó János 2017. *A középkor magyarországi könnyűlovassága, X–XVI. század*. Budapest: Attraktor.
- Szavkin, V. E. 1974. *A hadműveleti művészet és a harcászat alapelvei*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Tóth Gyula 1996. Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora. *Magyar Tudomány*, 103 (1): 97–105.
- Tóth Gyula 2004. Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora. *Új Honvédségi Szemle*, 58 (5): 86–95.
- Tóth Pál Péter 1987. „Szalaiban a pedagógia Erőszja munkált”. *Mozgó Világ*, 13 (10): 73–87.
- Tyuskevicz, Sz. A. [?] 1964. *Szükségyszerűség és véletlen a háborúban*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes 1999. „Courage d’ esprit”: bevezetés Perjés Géza tanulmányaihoz.
In Perjés Géza: *Seregszemle: hadtörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok*. 7–14.
Budapest: Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó.
- R. Várkonyi Ágnes 2005. A történetíró bátorsága.
In Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére*. 7–9.
Budapest: Argumentum Kiadó.
- Veszprémy László 2014. Bevezető.
In Perjés Géza: *Csatakönyv: tanulmányok a magyar és egyetemes történelem csatáiról*. 7–13.
Budapest: HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.
- Zachar József 2001. A Magyar Tudományos Akadémia utolsó katonatagja:
Markó Árpád ezredes, 1885-1966. *Hadtudomány*, 11 (1): 117–121.